कृषी महत्व

शेती

- खाजगी शेती
- सहकारी शेती
  - * सामुहिक
  - * कुळ
  - * संयुक्त
  - * सुधारित
- कंत्राटी शेती
- औद्योगिक शेती

उत्पादने व भारताचा क्रमांक :

पहिला क्रमांक	दुसरा क्रमांक	पाचवा क्रमांक
डाळी उत्पादन	गहू उत्पादन	मटण - उत्पादन
ज्यूट उत्पादन	तांदूळ उत्पादन	सातवा क्रमांक - क्षेत्रफळ
म्हशी	भुईमुग उत्पादन	
दुग्ध उत्पादन	ऊस उत्पादन	
	चहा उत्पादन	आठवा क्रमांक
	फळे उत्पादन	काफी उत्पादन
	लागवडी योग्य क्षेत्र गायी	

आघाडीवरील राज्य

* अन्नधान्य :

१. तांदुळ - प.बंगाल
२. गहू - उत्तर प्रदेश
३. मका - आंध्र प्रदेश
४. तृणधान्ये - राजस्थान
५. कडधान्ये - महाराष्ट्र
६. ज्वारी - महाराष्ट्र
७. एकूण कडधान्ये - उत्तर प्रदेश

* तेलबिया :

१. भुईमुग - गुजरात
२. सोयाबीन - मध्यप्रदेश
३. सूर्यफुल - कर्नाटक
४. एकूण तेलबिया - मध्यप्रदेश

* नगदी पिके :

१. ऊस - उत्तरप्रदेश
२. कापूस - गुजरात
३. ज्यूट - प.बंगाल
४. बटाटा - उत्तर प्रदेश
५. कांदा - मध्यप्रदेश

महत्वाच्या कृषी संस्था

१) NAFED - नाफेड

(National Agriculture Co-operative Marketing Federation of India.)

- निर्मिती - २ ऑक्टोंबर १९५८
- मुख्यालय - नवी दिल्ली
- स्वरुप - सहकारी संस्था

* **कार्य :** - आंतरराष्ट्रीय कृषी व्यापारास चालना देणे.
- कृषी निर्यातीस चालना देणे.

---

२) TRIFED - ट्रायफेड

- निर्मिती - ६ ऑगस्ट १९८७
- मुख्यालय - नवी दिल्ली
- स्वरुप - सहकार नियंत्रित सहकारी संस्था

* **कार्य :** - अनुसुचित जमातींच्या वनोत्पादनांचे व कृषी उत्पादनांचे विपणन

---

३) APEDA - ॲपेडा

(Agricultural and processed food products Export Development Authority)

- निर्मिती - १३ फेब्रुवारी १९८६
- मुख्यालय - नवी दिल्ली
- स्वरुप - सहकारी प्राधीकरण

* **कार्य :** - फळे, भाजीपाला, मटन, डेअरी उत्पादने, पेये, लोणची, पापड निर्यातीस चालना देणे.

---

४) MPEDA - एमपेडा

- निर्मिती - २४ ऑगस्ट १९७२
- मुख्यालय - कोची
- स्वरुप - सहकारी प्राधीकरण

* **कार्य :** - सागरी उत्पादनांच्या निर्यातीस प्रोत्साहन

---

५) FCI - भारतीय अन्न महामंडळ

(Food Co-operation of India)

- निर्मिती - १४ जानेवारी १९६५
- मुख्यालय - नवी दिल्ली
- स्वरुप - सहकारी महामंडळ

* **कार्य :** - किंमत धोरण यशस्वी करणे.
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी वितरण करणे.

---

६) ICAR - भारतीय कृषी संशोधन केंद्र

(Indian Council of Agricultural Research)

- निर्मिती - १६ जुलै १९२९
- मुख्यालय - नवी दिल्ली
- स्वरुप - १११ संस्था , ७१ कृषी विद्यापीठांचा समावेश.

---

७) MSAMB - महाराष्ट्र राज्य कृषी विपणन मंडळ

(Maharashtra State Agricultural Marketing Board)

- निर्मिती - २३ मार्च, १९८४
- मुख्यालय - पुणे

कृषी वित्त पुरवठा

कृषी वित्त पुरवठा

संस्थात्मक स्त्रोत (२०% कर्ज वाटप)
- व्यापारी बँका
- RBI
- नाबार्ड
- RRB
- सहकारी बँका
- प्रादेशिक बँका

बिगर संस्थात्मक स्त्रोत (८०% कर्ज वाटप)
- सावकार
- जमिनदार
- व्यापारी
- आडत
- नातेवाईक

कर्जाचे प्रकार

अ. कालावधीनुसार :

१. अल्पमुदती कर्ज : एक ते दीड वर्ष - बी-बियाणे, खते, कौटुंबिक गरजांसाठी घेतले जाते.
२. मध्यममुदती कर्ज : दिड ते पाच वर्ष - जमीन, दुरुस्ती, सुधारणा, मोटारपंप खरेदी, जनावरे खरेदी, कुक्कुट पालन व्यवसाय आदींसाठी.
३. दीर्घ मुदती कर्ज : ५ वर्षापेक्षा जास्त - जमीन खरेदी, विहीर खोदो, ट्रॅक्टर खरेदी, शेतीतील कायम स्वरुपी सुधारणा इत्यादींसाठी.

ब. उद्देशानुसार :

१. उत्पादक कर्ज : शेती उत्पादनासाठी - सार्वजनिक क्षेत्र
२. अनुत्पादक कर्ज : शेतकऱ्यांच्या कौटुंबिक गरजा भागविण्यासाठी घेतलेले कर्ज - खासगी क्षेत्र

क. तारणानुसार :

१. तारणाधारित : काही तरी तारण ठेवून घेतलेले कर्ज
२. तारणविना : काहीही तारण न ठेवता मिळालेले कर्ज

NABARD शिखर बँक

(National Bank for Agriculture & Rural Development)

– **स्थापना**	–	१२ जुलै, १९८२
– **मुख्यालय**	–	मुंबई
– NABARD स्थापनेपूर्वी कृषी वित्त पुरवठा RBI कडे होता.		

RBI चे २ कृषी विभाग

[ARC]
(Agriculture Refinance Co-opeation)

- १९६३
- कृषी पुनर्वित्त महामंडळ
- ग्रामीण पत विभाग

[ARDC]
(Agriculture Refinance & Development Co-opeation)

- १९७३
- कृषी पुनर्वित्त विकास महामंडळ
- ग्रामीण नियोजन

१९७९ – बी शिवरामन समिती
↓
१९८२ – नाबार्ड ॲक्ट संमत
↓
१२ जुलै १९८२ – नाबार्ड स्थापना

---

* **भांडवल** : ५०० कोटी स्थापनेवेळी – १००० cr → ५००० cr
RBI → ७१.५%

- १९९१ नंतर नरसिंहम समिती NABARD ७०% भांडवल
- सध्या नाबार्ड मधील ०% भांडवल RBI कडे आहे.

कार्ये :
१. पुर्नवित्त पुरवठा
२. शिखर बँक
३. ग्रामीण सुविधांची पुर्तता करणे.
४. ग्रामीण विकास करणे.
५. सुक्ष्म पुतपुरवठा करणे.

RRB लीड बँक

(Regional Rural Bank)

- **स्थापना** – २ ऑक्टोंबर १९७५
- **शिफारस** – नरिमन समितीच्या शिफारशीवरुन स्थापना.
- **उद्देश** – सीमांत शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करणे.
  शेतकऱ्यांना सावकारांच्या कर्जातून मुक्त करणे.
- **कार्यक्षेत्र** – १ जिल्हा व कांही जिल्हयांपर्यंत सीमित.

- **वाटा** – ५०% – केंद्र सरकार
  १५% – राज्य सरकार
  ३५% – भाग भांडवलदार
- **शाखा** – १९९० – १९७
  २०१५ – ५६

महाराष्ट्रातील शाखा :

१. महाराष्ट्र ग्रामीण बँक – नांदेड – १६ जिल्हयांत

२. विदर्भ क्षेत्रीय ग्रामीण बँक – अकोला – ५ जिल्हयांत

३. वेनगंगा – कृष्णा ग्रामीण बँक – सोलापूर – १२ जिल्हयांत

आग्रणी बँक

- **स्थापना** – **१९६९** आग्रणी क्षेत्र विकास कार्यक्रमांतर्गत स्थापन
- **अध्यक्ष** – डी.आर.गाडगीळ
- **आग्रणी क्षेत्र**– कृषी, उद्योग, पायाभूत सुविधा.
  शेतकऱ्यांना सावकारांच्या कर्जातून मुक्त करणे.
- **एकूण कर्जापैकी** – ४०% (कृषी व संलग्न)
  ↓
  १८.५% (फक्त कृषी क्षेत्र)

भूविकास बँक

- **स्थापना** – **१९२०**
- **नवीन** – १९९०
- **उद्देश** – ग्रामीण क्षेत्रासाठी दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करणे. (शेती, भूमी)
- **रचना** – द्विस्तीय – प्राथमिक भूविकास बँक / माध्यमिक भूविकास बँक
- **तारण** – जमिन
- महाराष्ट्रातील पहिली भूविकास बँक – १९२९ मुंबई

सहकारी बँका

३ स्तर

१. राज्य सहकारी बँक

* **स्थापना** – १९०४
* **पुर्नरचना** – १९६२
* **राज्यापुरती मर्यादित**
* **सहकारी कर्जपुरवठयाची शिखर बँक**

२. जिल्हा सहकारी बँक

* **सध्या ३१ बँक आहेत.**
* **भारतातील १ ली जिल्हा सहकारी बँक** = UP (1906)
* **जिल्हापुरती मर्यादित**

कृषी वित्ताच्या समस्या :

* कृषी वित्त पुरवणाऱ्या बँकांची संख्या कमी आहे.
* कृषीचे कमी धारणक्षेत्र
* कृषी कर्जासाठी लागणारा वेळ
* शेतकऱ्यांची कमी पत
* कृषी तारण
* उपभोगासाठी संस्थात्मक कर्जपुरवठा नसतो.

ग्रामीण व शहरी सहकारी बँका

- ग्रामीण सहकारी बँक
  - ग्रामीण सहकारी बँक
  - ग्रामीण पतसंस्था
- शहरी सहकारी बँक
  - शहरी सहकारी बँक
  - शहरी पतसंस्था

शेतीची उत्पादकता

१) शेतीची उत्पादकता = $\frac{\text{एकूण उत्पादन}}{\text{शेतीतील आदाने}}$

२) भूमीची उत्पादकता = $\frac{\text{एकूण उत्पादन}}{\text{एकूण जमीन क्षेत्रफळ}}$

३) श्रमिकांची उत्पादकता = $\frac{\text{एकूण उत्पादन}}{\text{एकूण वापरलेले श्रमिक}}$

४) जमिनीचे धारण क्षेत्र = $\frac{\text{एकूण हेक्टर}}{\text{एकूण लोकसंख्या}}$

खर्च वाढणे व उत्पादनात घट होणे – घटते फल

शेतीची उत्पादकता कमी असण्यामागची करणे

- सर्वसाधारण
- संस्थात्मक
- तांत्रिक

सर्वसाधारण कारणे :–

१. सामाजिक वातावरण
२. जमिनीवरील लोकांचा अतिरिक्त भार
३. जमिनीच्या सुपिकतेत झालेली घट
४. ऋतूचक्रातील बदल
५. वातावरणातील बदल
६. घटताफल उत्पादन
७. पायाभूत सुविधा

संस्थात्मक कारणे :–

१. जमिनदारी पध्दत
२. कर्जाच्या सुविधेचा/वित्त पुरवठा अभाव
३. विपनाच्या सुविधेचा अभाव
४. शेतीचे लहान आकारमान
५. जमिनीचे धारण क्षेत्र
६. वारसाहक्क

तांत्रिक कारणे :–

१. कालबाह्य शेती
२. अपुऱ्या सिंचन सुविधा
३. यांत्रिकीकरणाचा अभाव
४. मागास तंत्रज्ञान
५. शेती संशोधनाचा अभाव

हरितक्रांती

*	हरितक्रांतीचे वर्ष	=	१९६५
*	दशक	=	१९६०
*	पंचवार्षिक योजना	=	(१९६१-६६) - तिसरी

महत्वाचे :

१.	जागतिक हरितक्रांतीचे जनक	=	डॉ.नॉर्मन बोललॉग
२.	भारतीय हरितक्रांतीचे जनक	=	एम.एस.स्वामीनाथन
३.	महाराष्ट्रातील हरितक्रांतीचे जनक	=	वसंतराव नाईक
४.	हरितक्रांती शब्द	=	डॉ.विल्यम गॅड

पार्श्वभूमी :

मेक्सिको – रॉफ फेलर फाउंडेशन

↓

वैज्ञानिक क्रांती

1. Lorma Roja - 64
2. Sonara - 64

नॉर्मन बोरलॉग – अमेरिकेच्या नोरीन × मॅक्सिकन गहू

↓ १९७७ नोबेल पुरस्कार

↓ वडार्फ / इनार्फ

स्वामीनाथन

↓ १९८७ World Food Prize

वडार्फ × भारतीय गहू

→ कल्याण सोना ६४

→ सोनॉलिका - ६४

- भारतीय कृषीमंत्री - सी.सुब्रम्हण्यम्
- १९४३ - प.बंगाल दुष्काळ (३० दशलक्ष मृत्यू)
- १९४८ - PL - 480 = 1956 लागू = संपुष्टात - १९९१

  ↓

  अमेरिकन करार
- १९५०-७० - रशिया मदत

---

* **१९६० – सधन कृषी क्षेत्र कार्यक्रम :**

- **७ राज्य :** AP, MP, UP बिहार, राजस्थान, पंजाब, तामिळनाडू
- **१६ जिल्हे**
- **जलसिंचन**
- FCI - 1965 = अन्न महामंडळ (भारत)
- AEZ - 1965 = Agricultural Export Zone

* **एकसंघ दृष्टिकोन कार्यक्रम : १९६०**

– **७ घटक =** १. पीक (तांदूळ, गहू, ज्वारी, मका)
२. सिंचन (कालवे, विहिरी)
३. खते (रासायनिक खते)
४. पाणी आणि जमीन
५. शेती तंत्रज्ञान
६. बहुपीक पध्दती
७. शेती संशोधन / यांत्रिकीकरण

* HYV'S - **उच्च उत्पादन क्षमता बियाणे.**
High Yelling Variety Seeds
– **७ राज्यात वापर**

---

* **हरितक्रांतीची वैशिष्ट्ये :**

१. उच्च उत्पादन क्षमता बियाणे
२. सिंचन क्षेत्रात वाढ/विकास
३. किंमत धोरण जाहीर
४. रासायनिक खतांचा जास्त वापर
५. बाजारपेठ विकास
६. बहुपीक पध्दती
७. पीक संरक्षण योजना करणे.

---

* **हरितक्रांतीतील दुर्लक्षित घटक :**

१. निर्धन शेती व्यवसाय
२. सीमांत क्षेत्राकडे दुर्लक्ष
३. संकरीत बियाणांचा अल्प वापर
४. अनुवंशिक यांत्रिकीकरण
५. पोषकत्व

---

* **डेविड रिकार्डो यांचा खंड सिध्दांत :**

- जमिनीच्या उपजत व अविनाशी गुणाबद्दल जमिनीच्या मालकाला मिळणारा मोबदला म्हणजे खंड होय.
- लोक सुरुवातीस सुपीक जमिन लागवडीखाली आणतात. सुपीक जमिनीचा खंड प्राप्त होतो.
- नंतर मध्यम सुपीक जमिन लागवडीखाली आणली जाते.
- मध्यम सुपिक जमिनीला सुपीक जमिनीपेक्षा कमी खंड मिळतो.
- शेवटी नापीक जमीन लागवडीखाली आणली जाते. रिकार्डोच्या मते, नापीक जमिनीला खंडाची प्राप्ती होत नाही.

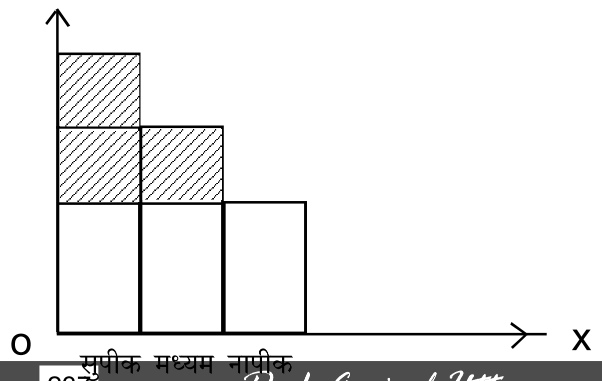

१.	हरितक्रांती	→	अन्नधान्य उत्पादन
२.	श्वेतक्रांती	→	दुग्ध उत्पादन
३.	पिवळी क्रांती	→	तेलबिया उत्पादन
४.	नील क्रांती	→	मत्स्य उत्पादन
५.	गुलाबी क्रांती	→	कोळंबी, कांदा, झिंगे, औषधे इ.
६.	तपकीरी क्रांती	→	मसाले, अपारंपारिक उर्जा
७.	अमृत क्रांती	→	नद्या जोड प्रकल्प
८.	सुवर्ण क्रांती	→	मधुमक्षी पालन, सफरचंद उत्पादन
९.	रजत क्रांती	→	अंडी उत्पादन
१०.	बदामी क्रांती	→	मसाले उत्पादन
११.	संचार क्रांती	→	माहिती प्रसार, सेवांचा प्रसार
१२.	रुद्राबहार क्रांती	→	एकूण अन्नधान्य उत्पादन
१३.	भुरी क्रांती	→	लोकर उत्पादन
१४.	भगवी क्रांती	→	केसर उत्पादन
१५.	ब्रॉड बॅड क्रांती	→	माहिती व संपर्क क्षेत्र
१६.	राजमार्ग क्रांती	→	जागतिक सडक निर्मिती
१७.	काळी क्रांती	→	इथेनॉईल व बायोडिजेल उत्पादन वाढ
१८.	सिल्वर क्रांती	→	कापूस/अंडी उत्पादन
१९.	सदाहरित क्रांती	→	जैव तंत्रज्ञान
२०.	मूक क्रांती	→	बाजरी तंत्रज्ञान
२१.	हरित सुवर्ण क्रांती	→	बांबू उत्पादन
२२.	परमणी क्रांती	→	भेंडी उत्पादन
२३.	गोल क्रांती	→	बटाटा
२४.	लाल क्रांती	→	टोमॅटो
२५.	इंद्रधनुष्य क्रांती	→	सर्व क्रांतीचे निरिक्षण करण्यासाठी
२६.	सूर्योदय क्रांती	→	इलेक्ट्रॉनिक उद्योगाच्या विकासासाठी
२७.	गंगा क्रांती	→	भ्रष्टाचाराविरुध्द सद्‌गुण रुजविण्यासाठी
२८.	अन्न साखळी क्रांती	→	भारतीय शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे.
२९.	खाकी क्रांती	→	चामडे उत्पादन

कृषी विपणन

* **विपणन** → कृषी मालाची विक्री व्यवस्था
* **आदाणे** → कृषी उत्पादनासाठी वापरण्यात येणारे साधने.
* **प्रदाने** → कृषी मालाची विक्री करण्यासाठी लागणारे घटक

प्रदाने:
- बाजारपेठ
- दळणवळण साधने
- पायाभूत सुविधा
- कृषी वित्त पुरवठा
- मालाची साठवणूक
- किंमत

* **विपणन** → आदणांपासून प्रदानांपर्यंतची व्यवस्था

कृषी विपणनाचे टप्पे :

१. मालाची साठवणूक
२. मालाची प्रतवारी/वर्गीकरण
३. मालाची वाहतुक
४. मालासाठी वित्तपुरवठा
५. मालाचे आवेष्टन
६. बाजारपेठ
७. मालाची प्रक्रिया
८. मालाची विक्री

बाजारपेठेचे प्रकार

१. प्राथमिक = स्थानिक, गाव पातळी, ग्रामपंचायत
२. दुय्यम = तालुकास्तर
३. अंतिम = जिल्हास्तर, कृषी उत्पन्न बाजार समिती
४. जत्रा =
५. यात्रा =

शेतमालाच्या किंमती

१. हप्ता पध्दत
२. लिलाव पध्दत
३. वाटाघाटी पध्दत
४. निविदा पध्दत
५. नमुना पध्दत
६. ढीग पध्दती
७. मोघम पध्दती

महाराष्ट्र राज्य पणन मंडळ – १९८४

* Cold Storage
* नियंत्रित बाजारपेठ
* कृषी उत्पन्न बाजार समिती
* वखार महामंडळ
* ॲगमार्क

APC

Agriculture Price Commission
(कृषी मूल्य आयोग)

* **स्थापना →** १ जानेवारी, १९६५
* **समिती →** एल.के.झा.समिती (१९६४)
  अहवाल : २४ सप्टेंबर १९६४
  पहिले अध्यक्ष : प्रा.दांतवाला
* **१९८७ नाव बदलले →** ACPC
  (Agriculture Cost & Price Commission)
  (कृषी खर्च व मूल्य आयोग)

MSP

Minimum Supporting Price
(किमान आधारभूत किंमत)

* **२०१६ →** २५ वस्तू
* **२०२२ →** २३ वस्तू

रब्बी = ७ डाळी = ५
तेलबिया = ७ नगदी = ४

महाराष्ट्रातील GI tag प्राप्त पिके

१. जळगाव - केळी
२. जळगाव - वांगी
३. नागपूर - संत्री
४. जालना - मोसंबी
५. लासलगाव - कांदा
६. महाबळेश्वर - स्ट्रॉबेरी
७. सोलापूर - डाळींब
८. वगूर्ला - काजू
९. डहाणू - चिकू
१०. वायगाव - हळद
११. नवापूर - तूर डाळ
१२. मराठवडा -केशर आंबा
१३. मंगळवेढा - ज्वारी
१४. कोरेगाव - घेवडा
१५. नाशिक - द्राक्षे
१६. बीड - सीताफळ
१७. भिवापूर - मिरची
१८. कोल्हापूर - गुळ
१९. आजरा - घनसाळी तांदूळ
२०. सांगली - हळद
२१. सांगली - बेदाणे
२२. पुरंदर - अंजीर
२३. सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी - कोकम
२४. रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, पालघर, ठाणे, रायगड - हापूस आंबा

१.	**७ रब्बी पिके**	–	गहू, मका, रागी, तांदूळ, चारा, बाजरा, जव
२.	**५ डाळी**	–	तूर, मूग, उडीद, हरभरा, मसूर
३.	**७ तेलबीया**	–	शेंगदाणे, मोहरी, सोयाबीन, सूर्यफूल, सिसम, कुसुम (Safflouer)
४.	**४ नगदी पिके**	–	ऊस, कापूस, ज्यूट (कच्चा माल), सुके खोबरे

किमान आधारभूत किंमत ठरवणारे घटक (२००९)

* शेतमालाची मागणी व पुरवठा
* मालाचा उत्पादन खर्च
* बाजारातील किंमतमधील बदल : राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय किंमती
* पीक अंतर्गत किंमत संतुलन
* कृषी व गैरकृषी व्यवहारातील नियम
* किमान ५०% उत्पादन खर्चाच्या लाभाच्या आधारे
* ग्राहकावरील/ग्राहक उपयोगी उत्पादनावरील आधारभूत किंमत
* FRP - (Fair Remunerative Prices) **– ऊसाची किंमत जाहीर करते.**

महत्वाच्या कृषी संस्था :

1. **NAFED -** (National Agricultiral Co-operative Markeing Federation of India)
   * स्थापना : ३ ऑक्टोंबर १९५८
   * मुख्यालय : नवी दिल्ली
   * कार्य : १. आंतरराष्ट्रीय कृषी व्यापारास चालना देणे.
     २. कृषी निर्यातीस चालना देणे.

---

2. **TRIFED -** (Tribal Co-operative Marketing Development Pederation of India)
   * स्थापना : ६ ऑगस्ट १९८७
   * मुख्यालय : नवी दिल्ली
   * कार्य : अनुसूचित जमातीच्या वनोत्पादनात व कृषी उत्पादनाचे विपणन करणे.

---

3. **APEDA -** (Agricultural & Processed Food Products Export Development Authority)
   * स्थापना : १३ फेब्रुवारी १९८६
   * मुख्यालय : नवी दिल्ली
   * कार्य : फळे, भाजीपाला, मटन, डेअरी, उत्पादने, पेय, लोणची, पापड निर्यातीस चालना देणे.

---

4. **भारतीय कृषी संशोधन परिषद :**
   (ICAR - Indian Council of Agricultural Research)
   * स्थापना : १६ जुलै १९२९
   * शिफारस : रॉयल कमिशन
   * मुख्यालय : दिल्ली
     १. शाश्वत शेतीसाठी नियोजन, समन्वय, प्रोत्साहन, संशोधन व तंत्रज्ञानाचा विकास करणे.
     २. कृषी आधारीत ग्रामीण विकासासाठी कृषी शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
     ३. ज्ञान व्यवस्थापन करणे आणि क्षमता विकास करणे.

---

5. महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ :

(MSAMB - Maharashtra State Agricultural Marketing Board)

* **स्थापना** : २३ मार्च, १९८४
* कायदा : महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न विपणन कायदा - १९६३
* मुख्यालय : पुणे
* मासिक : कृषि पणनमित्र
* मंडळाने 'मार्कनेट' नावाचे बाजाराचे संगणकीय जाळे निर्माण केले आहे.
* मंडळातर्फे पुणे-तळेगाव येथे फुलोत्पादन प्रशिक्षण केंद्र चालविले जाते.

उद्देश व कार्ये :

१. बाजार समित्यांच्या कार्यात समन्वय घडवून आणणे.

२. कृषी उत्पन्न बाजारांच्या विकासासाठी राज्यस्तरावर नियंत्रण आखणे.

३. कृषी विपणन विकास निधीचा सांभाव्य व नियोजन करणे.

४. बाजार समित्यांना मार्गदर्शन करणे.

---

6. कृषी मूल्य आयोग :

(APC - Agricultural Price Commission)

* समिती : एल.के.झा.समिती (१९६४-६५)
* अहवाल : २४ सप्टेंबर, १९६४
* स्थापना : १ जानेवारी, १९६५
* पहिले अध्यक्ष : प्रो.दांतवाला
* १९८७ : नाव बदलले (ACPC - Agricultural Cost and Price Commission)

स्वामीनाथन आयोग :

राष्ट्रीय शेतकरी आयोग :

(National Commission of Farmers)

* स्थापना : १८ नोव्हेंबर २००४
* अध्यक्ष : डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन
  ↓
  The quest for a world without Hunger -2017
* अहवाल : डिसेंबर २००४, ऑगस्ट २००५, डिसेंबर २००५
  एप्रिल २००६, ऑक्टोंबर २००६
  (शासनाकडे मांडले)
* अहवालांचा विषय ११ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या लक्ष्याशी समांतर म्हणजे 'गतीशील व समावेशक वाढ'

उद्देश :

१. वैश्विक अन्नसुरक्षेसाठी वैश्विक धोरण आखणे.

२. शेतीची उत्पादकता, लाभप्रदता व शाश्वतता वाढवण्याचे उपाय करणे.

३. ग्रामीण शेतकऱ्यांपर्यंत पतपुरवठा वाढविण्याचे उपाय करणे.

४. आंतरराष्ट्रीय किंमतीतील उतारांमुख्ये वाढणाऱ्या आयातीपासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण करणे.

अन्नसुरक्षा कायदा

* राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कायदा २००३ हा भारतीय संसदेने तयार केलेला कायदा आहे.
* या कायद्याद्वारे १.२ अब्ज लोकसंख्येपैकी २/३ लोकसंख्येला अनुदानित तत्वावर अन्न पुरवण्याची तरतुद करण्यात आली.
* १२ सप्टेंबर २०१३ रोजी हा कायदा झाला तर ५ जुलै २०१३ रोजी तो अंमलात आला.

---

* अधिकार

जागतिक स्तरावर अन्न सुरक्षेची मूळ संकल्पना ही आहे की, सर्व लोकांना त्यांच्या सक्रिय आणि निरोगी जीवनासाठी मूलभूत अन्न मिळावे आणि अन्नाची उपलब्धता उपयोग आणि स्थिरता हे वैशिष्टयपूर्ण आहे.

* घोषणा :

६ जुलै २००९ रोजी वित्तमंत्री श्री.प्रणव मुखर्जी यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा लागू करण्याची घोषणा केली. ज्याच्या अंतर्गत ग्रामीण आणि शहरी भागातील बीपीएल करण्यात आला.

* वैशिष्टये :

हा कायदा दरमहा प्रति AAY कुटूंबाला ३५ किलो अन्नधान्य प्रदान करतो तर प्रति PHH व्यक्ती प्रति महिना ५ किलो अन्नधान्य प्रदान करतात.

NPSA अंतर्गत लाभार्थी कुटूंबाची ओळख संबंधित राज्य, केंद्रशासित प्रदेश सरकारद्वारे केली जाते. ज्यांना स्वतःचे निकष तयार करणे आवश्यक आहे. उच्च अनुदानित केंद्रीय अंकांच्या किंमत रु.

* उद्दिष्टये :

संसदेने संमत केल्यानुसार, सरकारने १० सप्टेंबर २०१३ रोजी राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा, २०१३ अधिसुचित केला आहे. ज्यामुळे मानवी जीवन चक्रांच्या दृष्टीकोनातून अन्न आणि पौष्टिक सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी परवडणाऱ्या किंमतीत पुरेशा प्रमाणात दर्जेदार अन्न मिळण्याची खात्री करुन दिली आहे.

* प्रत्येक व्यक्तीस धान्याची सोय :

या कायद्यामुळे अंत्योदय (प्राधान्य) शिधापत्रिका घटकांना प्रती कुटूंब प्रति महिना ३५ कि.ग्रॅ. धान्य वितरीत करण्यात येणार आहे. तर इतर (प्राधान्य) शिधापत्रिका धारकाला ५ किलो धान्य प्रत्येक महिन्याला कुटूंबातील प्रत्येक व्यक्तीनुसार देण्यात येणार आहे.

कृषी उत्पन्न बाजार समिती

(APMC - Agricultural Produe Market Committee)

---

* **उद्देश** : नियंत्रित बाजारपेठेतील सर्व कामकाजावर नियंत्रण ठेवणे.

---

* **कार्य** : १. बाजाराचे नियमन करणे.
  २. नियंत्रण व देखरेख करणे.

---

* **रचना** : एकूण २५ सदस्य असतात.
  - बाजारपेठेच्या कार्यक्षेत्रातील ७ शेतकरी
  - व्यापारी, आडते, दलालाकडून ३ सदस्य
  - शेतमाल खरेदी विक्री सहकारी संस्थेचा अध्यक्ष-सदस्य असतो.
  - पंचायत समितीचे अध्यक्ष - सभासद
  - स्थानिक संस्थेचा अध्यक्ष - सभासद
  - विस्तार अधिकारी - सभासद

---

* **अध्यक्ष निवड** : अप्रत्यक्षपणे (सदस्यांमधून)

---

* **कार्ये** :

१. कार्यवर नियंत्रण
२. वाहनांसंबंधी नियम व अटी
३. परवाना देणे, नुतनीकरण करणे
४. खरेदी-विक्री विषयक वाद सोडवणे
५. शेतमालात भेसळ न होवू देणे
६. प्रतवारी व प्रमाणीकरण करणे.
७. साठवणुकीसाठी सोयींची उपलब्धता करणे.

जमीन वापराचे वर्गीकरण व भू-सुधारणा

(Land Utilization & Land Reforms)

* **नागरीकरण व औद्योगिकरणाच्या वाढीमुळे जमीन वापर वर्गीकरणामध्ये बदल होत आहे.**
* **जमिन वापराच्या प्रकाराच्या परिणाम करणारे घटक :**

१.	मानवी लोकसंख्या वाढ	२.	पशुधनास वाढ
३.	तंत्रज्ञानाचा वापर	४.	सांस्कृतिक परंपरा
५.	जमिनीची उत्पादकता	६.	जमिनीचे ठिकाण
७.	मालकीचे स्वरुप	८.	कायदे व नियम

भारतातील जमीन वापराची सद्यस्थिती :

अ.क्र.	जमीन वापराचा प्रकार	क्षेत्र (द.हे.मध्ये)
१.	बिगरकृषीखालील जमिनीखालील क्षेत्र	२३.५७
२.	पडीक व बिगर लागवडीखालील क्षेत्र	१९.२६
३.	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१४१.१०
४.	वनजमीन	६९.४१
५.	इतर झाडे	३.३७
६.	लागवडीखालील नापीक जमीन	१३.६६
७.	जुनी पडीक जमीन	१०.१९
८.	चालु पडीक जमीन	१४.८०
९.	कायमस्वरुपी चराऊ व कुरणक्षेत्र	१०.९०

जमिन वापरानुसार प्रकार :

१. कृषी जमीन :

- कृषी पीके व पशुधनासाठी योग्य असलेली जमीन.
- यामध्ये निव्वळ पेरणीक्षेत्र, चालु पडीक जमीन तसेच इतर झाडे यांचा समावेश.
- भारतामध्ये ५०% पेक्षा जास्त जमीन ही कृषी जमिनीखाली आहे.

---

२. बिगरकृषी जमीन : (Non-Agricultural Land)

- कायमस्वरुपी चराऊ व कुरणक्षेत्र तसेच वनाखालील क्षेत्रातील जमिनीचा बिगरकृषी जमिनीत समावेश होतो.
- शहरे, गाव, रस्ते, रेल्वे यांनी वापरलेली जमीन.

भारतमध्ये लहान जमीन आकाराची उत्पादकता जास्त असण्याची कारणे –

- सखोल शेतीचे प्रमाण जास्त
- मजुरीचा खर्च कमी
- कौटुंबिक श्रमशक्तीचा पूर्ण वापर
- प्रति युनिट खर्च कमी

उत्पादकतेवर परिणाम करणारे घटक :

- जमिनीचा कस
- जलसिंचन सुविधा
- मजुरांची उपलब्धता
- हवामान घटक

जमीन धारकांचे प्रकार

१.	सीमांत धारकता/सीमांत शेतकरी	४८.९७	२.	लहान शेतकरी/अल्प शेतकरी	२९.५८
३.	निम्न मध्यम शेतकरी	१५.७६	४.	मध्यम शेतकरी	०५.१९
५.	मोठी धारकता	०.५०			

कृषी धारकता (Agricultural Holding)

कृषी धारकतेचे प्रामुख्याने ३ प्रकारात वर्गीकरण

१. **किफायतशीर धारणक्षेत्र** (Economic Holding)

२. **कौटुंबिक धारणक्षेत्र** (Family Holding)

३. **वाजवी धारणक्षेत्र** (Optimum Holding)

भू-सुधारणा (जमीन सुधारणा) (Land Reforms)

- जमिनीचे मालक कोण हे सिध्द करताना जे ती जमीन प्रत्यक्ष करतात त्यांना मालक बनविले पाहिजे.

भू सुधारणांमध्ये खालील सुधारणांचा समावेश होतो.

१. मध्यस्थांचे उच्चाटन (Abolition of Intermediaries)

२. कुळांना संरक्षण (Tenancy protection)

३. जमीन धारकतेवर मर्यादा (Ceiling on land holding)

४. जमीन सामुहीकीकरण करणे व विखंडीकरणास (तुकडीकरणाला) प्रतिबंध

५. सहकारी शेतीला संघटीत करणे.

६. भूमीहीनांना अधिकच्या जमिनीचे वाटप

७. कुळांना संरक्षण, कुळांना मालकी हक्क प्रदान करणे.

८. आदिवासींना जमिनीचे स्वामित्व हक्क प्रदान करणे.

९. आदिवासींच्या जमिनीवरचे अतिक्रमणास प्रतिबंध करणे.

१०. सार्वजनिक जमिनींचा विकास करुन ग्रामीण गरीबांना इंधन व पशुचाऱ्यांची उपलब्धता करुन देणे.

११. महिलांना जमिनीचा अधिकार प्राप्त करुन देणे.

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या भूमीसुधारणा :

१. जमिनदारी पध्दत :

- पुरस्कृत - लॉर्ड कॉर्नवॉलिस (१७९३)
    - जमिनदारी पध्दत ही कायमधारा पध्दतीचा भाग होती.
    - सुरुवात : १७९३
    - लागू केलेले प्रांत - बंगाल, बिहार, ओरिसा, वाराणसी.
    - जमिनीचे शासक - जमिनदार

- जमिनदारांना कुळांकडून सारा वसुल करण्याचा हक्क होता.
- यापध्दतीमध्ये १/११ वाटा हा जमिनदाराचा व १०/११ वाटा हा ईस्ट इंडिया कंपनीचा होता.

---

२. रयतवारी पध्दत :

* पुरस्कृत - थॉमस मुन्रो
* सुरुवात - १८२०
* लागु झालेले प्रांत - मद्रास, बॉम्बे, आसाम, कुर्ग
* जमिनीचे मालक - कुळ/रयत

वैशिष्टये :

- या पध्दतीमध्ये ब्रिटिश सरकारद्वारे सारा हा प्रत्यक्षरीत्या कुळांकडून वसूल करण्यात येत होता.
- ५०% कर हा कोरडवाहू जमिनीतून ६०% कर हा बागायती क्षेत्रातून वसूल केला जायचा.

---

३. महालवारी पध्दत :

* पुरस्कृत - विल्यम बेंटिक
* सुरुवात - १८२२
* लागु झालेले प्रांत - आग्रा, अवध, मध्य भारत, पंजाब, गंगेचा मैदानी प्रदेश

वैशिष्टये :

- या पध्दतीमध्ये जमिनीची विभागणी 'महाल' मध्ये केली व प्रत्येक महालामध्ये एकापेक्षा जास्त गावांचा समावेश केला.
- जमिनीची मालकी प्रामुख्याने शेतकऱ्याकडे होती.
- महाल समिती ही प्रामुख्याने कर गोळा करण्यासाठी जबाबदारी होती.

---

* **स्वातंत्र्यानंतरच्या भूमी-सुधारणा.**

१. मध्यस्थांचे उच्चाटन : (Abolition of Intermedieries)

- जमिनदारी, महालवारी, रयतवारी पध्दतींचा समावेश.
- स्वातंत्र्यानंतर सर्वात प्रथम १९४८ मध्ये मध्यस्थांचे उच्चाटन करण्यासाठी कायदा मद्रास राज्याने केला. (आसाम, गुजरात, महाराष्ट्र राज्यामध्ये देखील कायदा केला.)

१९५४-५५ यावर्षी अंदाजे ३० लाख कुळांना जमीन करण्याचा अधिकार व मालकी मिळाली.

---

२. कुळ सुधारणा : (Tenancy Reforms)

कुळांचे तीन प्रकार :

१. कायमस्वरुपी कुळे (Permnant Tenant)
२. अल्पकालीन कुळे (Temporary Tenant)
३. उपकुळे (Sub Tenant)

* **कुळ सुधारणांमध्ये खालील उपाययोजनांचा समावेश होतो.**

१. आडतत्वाचे नियमन (Regulation of rent)
२. कुळांना कालावधीचे संरक्षण (Securaty of tenant)
३. कुळांना जमिनीची मालकी हक्क (Ownership right to tenant)

---

३. कृषीचे पुर्नसंघटन : (Reorgenisation of Agriculture)

१. जमिनीचे पुनर्वितरण (Redistributon of lands)

२. सहकारी शेतीचा अवलंब (Co-operative forming)

---

४. कमाल जमिनधारणा कायदा : (Land Ceiling Act)

- भारतात १९६१-६२ यावर्षी सर्व राज्यांनी Land Ceiling Act संमत केले परंतु Ceiling मर्यादा ही राज्यनिहाय वेगवेगळी होती.
- १९७२ मध्ये सहकारी निर्देशानुसार Ceiling मर्यादा ही खालीलप्रमाणे होती.

  १. बागायती जमीन - १०-१८ एकर

  २. हंगामी जमीन - १८-२७ एकर

  ३. कोरडवाहू जमीन - २७-५० एकर

---

५. राष्ट्रीय भूमी नोंदणी आधुनिकता कार्यक्रम : (National Land Record Modernisation Programmer)

* सुरुवात : २००८
* उद्देश :
  - जमीन दस्ताऐवजांच्या नोंदीचे संगणकीकरण व अद्ययावत (सुधारणा) करणे.
  - १२ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या (२०१२-१७) अखेरीस हे काम पूर्ण करणे.

महाराष्ट्रातील जमिनीचा वापर :

	जमिनीचा प्रकार		प्रमाण
१.	निव्वळ पेरणी क्षेत्र (Neul Souling area)	-	५५.९%
२.	वने (Forest)	-	१६.९%
३.	मशागवतीसाठी उपलब्धता नसलेली जमीन	-	१०.५%
४.	इतर मशागत न केलेली जमीन	-	७.८%
५.	पडीक जमीन	-	८.९ %

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

(Public distribution System) PDS

* सुरुवात : १९५७
* मुख्य घटक : गहू, तांदूळ, साखर, केरोसीन
* व्यवस्थापन : संयुक्तपणे केंद्र व संबंधित राज्य शासन
* उद्दिष्टे : स्वस्तामध्ये अन्नधान्य व बिगर अन्नधान्याचा गरीबांना पुरवठा करणे.

PDS संबंधित कार्ये

केंद्रशासनाची जबाबदारी	राज्य शासनाची जबाबदारी
१. अन्नधान्याची खरेदी किंमतीद्वारे शेतकऱ्याकडून खरेदी करणे.	१. अन्नधान्याचे वाटप ग्राहकांना स्वस्त धान्य दुकानांमार्फत वितरीत करणे.
२. अन्नधान्याची साठवणूक भारतीय अन्नधान्य महामंडळाद्वारे गोडावुनमध्ये करणे.	२. रेशनकार्ड लाभार्थी निकषानुसार वाटप करणे.
३. अन्नधान्याची वाहतूक राज्यांना करणे.	३. लाभार्थ्यांची निवड करणे व त्यांना अन्नधान्याचा पुरवठा करणे.
४. राज्यांना PDS ने ठरवलेल्या हिस्स्यानुसार अन्नधान्याचे वाटप करणे.	४. स्वस्त धान्य दुकाने (Price shop) यावर नियंत्रण ठेवणे.

* तांदुळ, गहू, साखर, केरोसीन या ४ घटकांचा PDS मध्ये २६% वाटा आहे.
* यामध्ये सर्वाधिक हिस्स्यानुसार साखर (३५%), तांदुळ (२७%), केरोसीन (१५%), गहू (१०%)

---

* लक्ष्याधारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था : (Targeted PDS)

सुरुवात : १ जून, १९९७

उद्दिष्टये : केंद्र शासनाने किमान सामायीक कार्यक्रमांतर्गत गरीबांना केंद्रस्थानी मानून दारिद्र्य रेषेखोलील कुटूंांना सवलतीच्या दराने अन्नधान्य पुरवठयाची योजना.

निकष : दारिद्र्य रेषेखालील म्हणजेच पिवळया कार्डधारकांना दरमहा ३५ किलो धान्य (गहू व तांदूळ) तसेच केशरी कार्डधारकांना प्रतिमहा १५ किलो धान्य देण्यात येते.

---

* अंत्योदय अन्न योजना : (AAY)

सुरुवात : डिसेंबर २०००

वैशिष्टये : या योजनेअंतर्गत कुटूंबांना दरमहा ३५ किलो धान्य (गहू व तांदूळ) गहू २ रु. किलो व तांदूळ ३ रु. किलो या दराने देण्यात येतो.

---

* महाराष्ट्र राज्य तिहेरी शिधापत्रिका योजना :

सुरुवात : १ मे १९९७

उद्दिष्टये : सर्व शिधापत्रिकांना उत्पन्नाच्या स्त्रोतानुसार पांढरी, केशरी, पिवळी रंगाची शिधापत्रिका वाटप करणे.

---

* केंद्रीय अन्नपूर्णा योजना :

सुरुवात : २००० (महाराष्ट्रात १ एप्रिल २००१)

पुरस्कृत : १००% केंद्र पुरस्कृत

लाभार्थी गट : ६५ वर्षे किंवा त्यावरील निराधार स्त्री-पुरुष तसेच ज्या ज्येष्ठ व्यक्तींना केंद्र व राज्य पुरस्कृत योजनेअंतर्गत पेन्शन याजनेचा लाभ मिळत नाही अशा व्यक्तीसाठी पात्र आहे.

---

* विशेष सवलतीच्या दराने केरोसीनचा पुरवठा योजना

सुरुवात : १६ जून १९८८

समाविष्ठ ११ जिल्हे : १. धुळे, २. नाशिक, ३.ठाणे, ४. पुणे, ५. सातारा, ६.रत्नागिरी ७. सिंधुदुर्ग, ८. सांगली, ९.कोल्हापूर, १०.अहमदनगर, ११. रायगड

६२ तालुक्यांचा समावेश

नियंत्रित साखर वाटप योजना :

सुरुवात : २००१

उद्देश : दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबियांना योग्य दरात साखर वाटप करणे.

वैशिष्टये : सार्वजनिक वितरण व्यवस्था अंतर्गत वाटप करावयाच्या नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीचा दर केंद्र शासन निश्चित करते.

१ मार्च २००२ पासुन नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्री दर रु. १३.५० प्रति किलो आहे.

अर्थसहायित खाद्यतेल वितरण योजना :

सुरुवात : २०११-१२

उद्देश : केंद्रशासन अर्थ सहायित सवलतीच्या दराने पामतेल वितरीत करण्याची योजना राज्यात राबविण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान : (National Food Security Mission)

सुरुवात : ऑक्टोंबर २००७

उद्दिष्टये : गहू, तांदूळ व डाळी यांच्या उत्पादनात २० मिलियन टन म्हणजेच अनुक्रमे १० मिलियन टन, ८ मिलियन टन, २ मिलियन टन वाढ ११ व्या पंचवार्षिक योजना (२००७-१९) काळात घडवून आणणे.

अभियान अंतर्गत पिके : १. गहू २. तांदूळ ३. डाळी ४. भरडधान्ये ५. व्यापारी / नगदी पिके

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान : (National Food Security Mission)

स्थापना : राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम कलम १६(१) अन्वये

उद्दिष्टये : राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाची प्रभावी अंमलबजावणी.

कार्ये :

१. अधिनियमाच्या अंमलबजावणीचे संनियंत्रण व मूल्यापन

२. अन्न व पोषणासंबंधीत योजनांचा प्रभावी अंमलबजावणी करिता सल्ला देणे.

३. जिल्हा व तक्रार निवारण अधिकाऱ्याच्या विरोधातील अपिलाची सुनावणी करणे.

अनुदानातून बाहेर पडा योजना :

स्थापना	:	ऑक्टोंबर २०१६
उद्दिष्टये	:	राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत योग्य व गरजू लाभार्थ्यांचा समावेश करण्याकरीता सदस्य स्थितीतील राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत लाभार्थ्यैंपैकी सवलतीच्या दराने अन्नधान्याची आवश्यकता असलेल्या लाभार्थ्यांना अधिनियमांतर्गत लाभ स्वच्छेने सोडून देण्याबाबत आव्हान करणारी योजना.

आधुनिक शेतीचे प्रकार

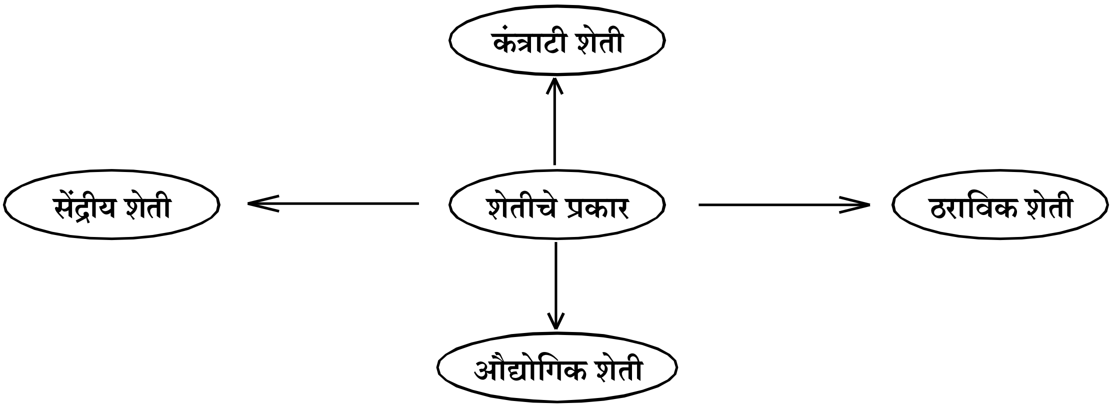

कंत्राटी शेती : (Contract Farming)

कृषी उत्पादनाची प्रक्रिया ही उत्पादक (शेतकरी) व खरेदीदारामध्ये एका करारांद्वारे पार पाडली जाते.

	कंत्राटी शेतीचे प्रारुप (Models of contract farming)		**उदाहरण** (Examples)
१.	मध्यवर्ती प्रारुप	–	तंबाखू, कापूस, उस, केळी, चहा, रबर
२.	बहुविध भागीदारी प्रारुप	–	चहा, तंबाखू, बटाटा, भाजीपाला
३.	आंतरमध्यस्थीय प्रारुप	–	केळी, रब, चहा, कापूस
४.	अनौपचारिक प्रारुप	–	कापूस, ताग, रब, उस
५.	केंद्रीय प्रारुप	–	पामतेल, रबर

कंत्राटी शेतीचे फायदे

* **शेतकरी गटाला फायदा :**

- लहान व श्रीमंत शेतकऱ्यांना फायदेशीर
- भांडवलाची पूर्तता
- शेतीविषयक आदानांची उपलब्धता
- किंमतीच्या चढउतारापासून संरक्षण
- मार्केट उपलब्धता

* **कंपनी/व्यापारी गटाला फायदा :**

- आवश्यक पिकांची लागवड करण्यास प्रोत्साहन
- कच्चा मालाची पूर्तता
- बाजारपेठेत स्वतःचे स्थान निर्माण
- निर्यातक्षम कृषी उत्पादन
- व्यापारी पिकांचा अवलंब
- ग्राहकांच्या मागणीनुसार उत्पादन

कंत्राची शेतीची कायदेशीर तरतुद

१. Model APMC Act, 2003 Model Agriculture Produce and Marketing Regulation Act 2003
(मॉडेल कृषी उत्पादन व विपणन नियमन कायदा, २००३)

२. Maharashtra Agriculture Produce Marketing Development and Regulation Act, 1963
(मॉडेल कृषी उत्पादन व विपणन नियमन कायदा, २००३)
(महाराष्ट्र कृषी उत्पादन विपणन (विकास व नियमन) कायदा १९६३)

कंत्राटी शेतीची उदाहरणे

राज्य		कंत्राटी पिके
१.	पंजाब	बासमती, तांदूळ
२.	पंजाब	बटाटा, टोमॅटो, मिरची
३.	तामिळनाडू	दूध, कापूस
४.	महाराष्ट्र	सोयाबीन
५.	मध्यप्रदेश	बार्ली, सोयाबीन, गहू,
६.	कर्नाटक	ऊ स

ठरावीक शेती (Precision Farming)

ठराविक शेती म्हणजे अशी शेती ज्या शेतीमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर हा शेती व्यवस्थापनामध्ये करुन त्याद्वारे पिकाची गरज ओळखून महत्तम उत्पादन व उत्पादकता वाढवणे व शाश्वस्त व तत्वाचा वापर करुन भूसंसाधनाचे संरक्षण करणे.

ठराविक शेतीचे फायदे

- आर्थिक आणि पर्यावरण दृष्टीने लाभदायक
- कृषी आदानांचा परिणामकारक वापर
- जलसिंचन, कीटकनाशके, रासायनिक खतांच्या पिकांच्या गरजेनिहाय वापर
- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर.
- मृदा संधारण व जलसंधारण
- सेंद्रीय शेतीला प्रोत्साहन

ठराविक शेतीमध्ये वापरले जाणारे तंत्र

१. GPS - Global Positioning System (जागतिक स्थाननिश्चिती प्रणाली)
२. GIS (जागतिक भौगोलिक प्रणाली)
३. Remote Sensing (सुदूर संवेदन)
४. Yeild Monitoring Mapping (उत्पादन पर्यवेक्षण आखणी)

औद्योगिक शेती (Corporate Farming)

- आधुनिक शेतीची अशी पध्दत ज्या पध्दतीमध्ये शेती व्यवस्थापन व शेतीमध्ये केल्या जाणाऱ्या क्रियांवर कंपनीचे किंवा औद्योगिक यंत्रणेचा स्वामित्व हक्क किंवा प्रभाव असतो.

औद्योगिक शेतीचे फायदे

- पीक लागवडीमध्ये विविधता
- पारंपारिक शेती रोजगाराला चालना देणे.
- अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्तता आणणे.
- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा व कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळाचा वापर.

औद्योगिक शेतीचे स्वरुप व सद्यस्थिती :

(Context and Nature of Corporate farming in India)

- महाराष्ट्र आणि गुजरात अशी दोन राज्य आहेत. ज्यांनी औद्योगिक शेतीला सहकारी पडीक जमिनीवर शेती करण्यासाठी कायद्याची निर्मिती केली आहे.
- छत्तीसगढ राज्य सरकारने औद्योगिक शेतीसाठी २० लाख हेक्टर जमीन आरक्षित ठेवून त्यावर जट्रोफा (बायोडिझल) पिकाची लागवड केली आहे.

उदा. बल्लासूर उद्योग, JK पेपर उद्योग, Wimco निलगिरी उद्योग, युनायटेड ब्रेवरीज लि., तराई फूड टोमॅटो.

सेंद्रीय शेती

(Orgenic Farming)

१. गांडुळखत :

- गांडूळाच्या विविध प्रजाती खतनिर्मितीसाठी वापरता येतात त्यांची नावे पुढील प्रमाणे आहेत.

१. इसिनिया फिटिडा
२. युट्रेलिस युजेनी
३. पोरिऑनिक्स एक्सकॅव्हेटस
४. डायकोगॅल्टर बोलाव्ही
५. लॅम्पिटो मारुटी
६. द्रविडा विल्सी

---

२. हिरवळीची खते :

शेतात वाढलेल्या हिरव्या वनस्पती, झाडांचा पाला आणि पानांसह कोवळया फांद्या बाहेरुन आणून अथवा मुद्दाम जमिनीमध्ये पेरुन वाढलेली पिके.

पिके : ताग, गवार, मूग, चवळी, मटकी, उडीद, मेथी, लाख, वाटाणा, मसूर इ.

हिरवळीच्या खतांचे प्रकार

१. शेतात लागवड करुन घेण्यात येणारी हिरवळीची खते
२. हिरव्या कोवळया पानांचे हिरवळीचे खत

हिरवळीच्या खताची पिके

१. ताग, २. बस्सीम, ३. घेवडा, ४.धैंचा, ५. लसूणघास, ६. सेंजी, ७.द्विदलवर्गीय कडधान्य, ८.गिरीपुष्प

इतर सेंद्रीय खते

जीवाणूसंवर्धक :

- जमिनीमध्ये अनेक प्रकारचे जिवाणू आहेत. त्यामध्ये सूक्ष्म जिवाणू, बुरशी, विषाणू, प्रोटोझोआ इ.

काही जिवाणूखते पुढीलप्रमाणे :

१. रायझोबियम जिवाणूखत
२. अ‍ॅझोटोबॅक्टर
३. अ‍ॅझोस्पिरियम
४. निळे-हिरवे शैवाळ
५. अ‍ॅझोला

अ‍ॅझोलाच्या विविध जाती पुढीलप्रमाणे

१. अ‍ॅझोला कॅरोलिनिआना
२. अ‍ॅझोला मेक्सिकाना
३. अ‍ॅझोला निलोटिका
४. अ‍ॅझोला मायक्रोफायला
५. अ‍ॅझोला फिलीक्युलाईडस
६. अ‍ॅझोला पिनाटा

* * *
* *
*

कृषी योजना

१. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा मिशन : National Food Security Mission

* **सुरुवात** – २००७–२००८
* **उद्दिष्टये** – तांदूळ, गहू आणि डाळींबीच्या उत्पादनात अनुक्रमे १०,८,२ मिलियन टन वाढ, ११ व्या पंचवार्षिक (२००७–१२) योजनेच्या अखेरीपर्यंत करणे.
* **योजनेचे घटक** –
  १. उत्पादनात वाढ
  २. क्षेत्रात वाढ
  ३. मृदा उत्पादकता व मृदेचा कस कायम ठेवणे
  ४. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देणे.
  ५. शेतीचा अर्थव्यवस्थेतील वाटा वाढवणे

२. राष्ट्रीय तेलबिया आणि Oilpalm अभियान

* **सुरुवात** – २०१४–१५
* **उद्दिष्टये** – तेलबिया, Oil palm आणि इतर तेल उत्पादक वनस्पतींपासून Vegetable Oil स्त्रोताचे प्रमाण वाढवणे.

३. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा मिशन –व्यापारी पिके Commercial Crop

* **सुरुवात** – २०१४–१५
* **घटक** – कापूस, ताग, उस यासारखी व्यापारी पिके.
* **उद्दिष्टये** – व्यापारी पिकांच्या उत्पादकतेमध्ये वाढ करणे व त्यासाठी तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण करणे.

४. एकात्मिक उद्यान पिके विकास मिशन Mission for integrated Development of Holiculture

* **सुरुवात** – २०१०–११
* **उत्पादन पिके** – फळे, भाजीपाला, मशरुम (डाळिंबी), मसाल्याची पिके, फुले, नारळ, काजू, सुपारी, बाम्बू यासारख पिकांचा समावेश होतो.
* **उद्दिष्टये** – लोकांना अन्न व पोषण स्त्रोतांचा पुरवठा करणे.
* **उपाययोजना** – या योजनेच्या अंतर्गत तीन नवीन योजना.
  १. राष्ट्रीय फळबाग अभियान
  २. राष्ट्रीय फळबाग अभियान – उत्तर पूर्व व हिमालयीन राज्यांसाठी
  ३. राष्ट्रीय बाम्बू अभियान.

५. राष्ट्रीय शाश्वत कृषी अभियान (National Mission for sustainable Agriculture)

* सुरुवात – **२०१४–१५**
* उद्दिष्टये – कृषी क्षे. हे अधिक उत्पादनक्षम, शाश्वत, किफायतशीर आणि हवामानपुरक बनवणे.
* घटक – १. संयुक्त शेती पध्दतीचा विकास २. मृदा व जलसंधारणाचे उपाय ३. सर्वसमावेशक मृदा आरोग्य व्यवस्थापन

६. मृदा आरोग्य कार्ड योजना (Soil Health Card Scheme)

* सुरुवात – **१७ फेब्रुवारी २०१५**
* उद्दिष्टये – सर्व शेतकऱ्यांना मृदा आरोग्य कार्डाचे वाटप दर ३ वर्षांनी
* घटक – मृदा चाचणी
* ठिकाण – सुरतगड (राजस्थान)

७. परंपरागत कृषी विकास योजना

* सुरुवात – **१० डिसेंबर २०१५**
* ही योजना मुख्यतः मृदा आरोग्य व्यवस्थापनेचा एक भाग आहे व ती प्रामुख्याने राष्ट्रीय शाश्वत कृषी योजना अंतर्गत सुरु करण्यता आली आहे.
* उद्दिष्टये – १. शेतकऱ्यांना सेंद्रिय शेतीसाठी प्रोत्साहन देणे.
  २. शेतमाल उत्पादन हे आरोग्यदायी व रासायनिक अंशमुक्त तयार करणे.
  ३. देशांतर्गत उत्पादनात वाढ करणे.

८. किसान कॉल सेंटर

* सुरुवात – **२००४, मध्यप्रदेश**
* उपक्रम – कृषी मंत्रालय, भारत सरकार
* टोल फ्री नंबर – १८०० – १८० – १५५१
* स्वरुप – ICICI (Information Communication Technology) आणि कृषी तंत्रज्ञान यांचे एकत्रितकरण करुन MIS (Management Information system) पध्दतीची उभारणी केली जाते व याद्वारे शेतकऱ्याला थेट तंत्रज्ञान व तज्ञांना प्रश्न विचारता येतात.

९. DD किसान चॅनेल

* सुरुवात – **२६ मे २०१५**
* नियंत्रण – दूरदर्शन
* घोषवाक्य – बदलत्या भारताचे किसान
* मुख्यालय – नोयडा (उत्तर प्रदेश)
* संलग्न चॅनेल – DD India, DD News, DD Sports, DD National
* वैशिष्टये – भारताची पहिली संपूर्णपणे शेतकऱ्यांसाठी सुरु केलेली वाहिनी जी २४ × ७ उपलब्ध असते.

१०. प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना

* **सुरुवात** – **१ जुलै २०१५**
* **उद्दिष्टये** – शेती उत्पादकतेमध्ये सुधारणा करणे.
* **घोषवाक्य** – More Crop per drop
* **वैशिष्टये** – १. प्रत्येक शेतीला पाण्याचा पुरवठा करण्याची हमी.
  २. पाण्याचा योग्य प्रकारे वापर करुन कृषी उत्पादनात वाढ करणे.

११. राष्ट्रीय पिक विमा योजना (National Crop Insurance Scheme)

* **सुरुवात** – **२०१३**
* **उद्देश** – नैसर्गिक संकटे, कीड व रोग प्रादुर्भाव, प्रतिकुल हवामानासारख्या कारणांमुळे होणाऱ्या पीक उत्पादनाच्या परिणामावर तसेच उत्पादनाची स्थिरता कायम राखण्यासाठी लहान व सीमांत शेतकऱ्यांसाठी सरकारने या शेतकऱ्यांसाठी वित्तीय मदत सुध्दा व्हावी म्हणून ही योजना.
* **वैशिष्टये** – ही योजना १९८५ च्या पिक विमा योजनेचे सुधारित रुप आहे.
* ही योजना खालील ३ योजनांचे एकत्रिकरण करुन सुरु झाली आहे.
  १. सुधारीत राष्ट्रीय कृषी विमा योजना
  २. हवामान आधारित पीक विमा योजना
  ३. नारळ विमा योजना

१२. किसान क्रिडीट कार्ड योजना

* **सुरुवात** – **ऑगस्ट १९९८–९९**
* **संयुक्त उपक्रम** – भारत सरकार, RBI, NABARD
* **उद्देश** – शेतकऱ्यांना वेळेवर आणि योग्य प्रमाणात कर्जपुरवठा करणे.
* **लाभार्थी** – सीमांत शेतकरी,लहान शेतकरी,भागीदारी असलेले शेतकरी,कुळ शेतकरी
* **कर्ज पुरवठयाचा प्रकार** – अल्प पध्दतीचा कर्जपुरवठा
* **समितीच्या शिफारशी** – R.V. गुप्ता समिती

१३. राष्ट्रीय कृषी विकास योजना

* **सुरुवात** – **ऑगस्ट २००७–०८**
* **निधी तरतूद** – ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत २५००० कोटी रुपये
* **नियंत्रण** – राष्ट्रीय विकास परिषद
* **उद्दिष्टये** – राज्यांना कृषी व संलग्न क्षेत्राचा वार्षिक वृध्दीवर ४% साध्य करण्यासाठी कृषी क्षेत्रात गुंतवणुकीसाठी प्रोत्साहन देणे.
* **ध्येय** – ही राज्यांद्वारे राबवली जाणारी योजना आहे. राज्यांना या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी स्वायत्तता दिली आहे.

१४. केशर अभियान

* **सुरुवात** – **२०१०-११**
* **उद्दिष्टये** – जम्मू काश्मिरमधील केशर लागवडीला प्रोत्साहन देणे व शेतकऱ्यांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणणे.

१५. विदर्भ सधन जलसिंचन विकास कार्यक्रम

* **सुरुवात** – **२०१२-१३**
* **उद्दिष्टये** – मृदा संधारण आणि चेक डॅमची बांधणी करुन आहे, त्याच्या जागी मृदा संधारण व जलसंधारण करणे.

१६ राष्ट्रीय पशुधन अभियान

Live Stock National Mission

* **सुरुवात** – **२०१४-१५**
* **उद्दिष्टये** – पशुधन उत्पादनामध्ये गुणात्मक व संख्यात्मक वाढ करुन पशुधन क्षेत्राचा विकास करणे व शेतकऱ्यांना लाभ मिळवून देणे.
* **ध्येय** – १. पशुधन क्षेत्राचा शाश्वत विकास घडवून आणणे.
  २. गुणवत्तापूर्ण पशुधन, चारा व खाद्य घटकांचा पुरवठा.

१७. प्रधानमंत्री फसल विमा योजना

* **सुरुवात** – **१८ फेब्रुवारी २१६**
* **उद्दिष्टये** – पिकांच्या हानमुळे किंवा उत्पादनात घट झालेल्या प्रभावित शेतकऱ्यांना सहाय्य करणे.
* **वैशिष्टये** – ही पूर्णपणे शेतकरी कल्याण योजना आहे. यामध्ये शेतकऱ्यांचा विमा हप्त्यामध्ये घट घडवून आणुन विमा कवच उपलब्ध करुन देणे.

१८. पीक विमा योजना

* **सुरुवात** – **१९७२ (पंजाब राज्यात प्रथम)**
* **समिती** – डॉ.वि.म.दांडेकर समिती
* **कृषीमंत्री** – डॉ.राजेंद्रप्रसाद
* महाराष्ट्रात १९८१-८२ मध्ये कापसाच्या पिकाकरीता लागू करण्यात आली.

१९. मिनी कीट योजना

* **सुरुवात** – **१९८२-८३ (२० कलमी कार्यक्रमांतर्गत)**
* **वैशिष्टये** – १. शेतकऱ्यांना सुधारित बी-बियाणे, खते व आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती पुरवली जाते.
  २. या याजनेच्या माध्यमातून जेएल-२४ ही भुईमुगाची जात स्वाती ही ज्वारीची जात आणि सूर्यफुलाच्या जाती मोठया प्रमाणात तयार करण्यात आल्या.

२०. कृषी पंढरी योजना

* **सुरुवात** – **१९८३–८४**
* **वैशिष्टये** – १. आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती शेतकऱ्यांना दिली जाते.
  २. कोरडवाहू शेती उत्पादनात मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे.

२१. केंद्रशासन पुरस्कृत सधन कापूस उत्पादन कार्यक्रम

* **सुरुवात** – **१९८२–८३**
* **उद्दिष्टये** – राज्यात निर्यात व विविध जातीच्या कापसाचे उत्पादन वाढवण्यासाठी
* **वैशिष्टये** – १. केंद्र व राज्य शासनामार्फत ७५:२५ या प्रमाणात खर्च केला जातो.
  २. शेतकऱ्यांना कापसाच्या उच्च जातीच्या लागवडी करण्याच्या उद्देशाने प्रशिक्षण व मार्गदर्शन केले जाते.

२२. जलयुक्त शिवार अभियान

* **सुरुवात** – **२०१४**
* **लक्ष्ये** – १. २०१९ पर्यंत महाराष्ट्राला दुष्काळमुक्त करणे.
  २. प्रत्येक वर्षी ५००० गावे दुष्काळमुक्त करणे व २०१९ पर्यंत २५००० गावे दुष्काळमुक्त करणे.
* **उद्देश** – १. पावसाचे पाणी गावाच्या शिवारातच आडवणे.
  २. भूगर्भातील पाणी पातळीत वाढ करणे.
  ३. भूजल अधिनियमाची अंमलबजावणी करणे.
  ४. विकेंद्रीत पाणीसाठा निर्माण करणे.

२३. मुख्यमंत्री कृषी संजीवनी योजना

* **सुरुवात** – **ऑक्टोंबर २०१७**
* **उद्देश** – राज्यातील सर्व कृषी पंपधारक वीज देयकाची थकबाकी भरण्यासाठी
* **वैशिष्टये** – ज्या प्रमाणात हप्ते वेळेवर भरण्यात येतील त्या प्रमाणात व्याज व दंडनीय आकार, माफ करण्याबाबत शासनाकडून विचार करण्यात येईल.

२४. राष्ट्रीय कृषी बाजार (e-NAM - National Agricultural Market)

* **सुरुवात** – **२०१६**
* **उद्देश** – इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पोर्टल असून त्याद्वारे त्यासाठी एकत्रित राष्ट्रीय बाजार असावा.
* **शाखा (समित्या)** – ३० कृषी बाजार समित्या जोडण्यात आल्या.(२०१७ मध्ये)
* **वैशिष्टये** – या पोर्टलद्वारे राज्यातील ३० कृषी बाजार समित्या जोडण्यात आल्या.

२५. अटल भूजल योजना

* **सुरुवात** – **१५ मार्च २००८**
* **पुरस्कृत** – केंद्रीय जलसंधारण, नदी विकास, गंगा पुन्नरुज्जीवन मंत्रालय
* **निधी तरतुद** – ६००० कोटी
* **उद्दिष्टये** – भूजल साठयांचे पुर्नभरण करणे व कृषीसाठी मुबलक पाण्याची उपलब्धता
* **वैशिष्टये** –
  १. महाराष्ट्र, गुजरात, हरियाना, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, राजस्थान या ७ राज्यांमध्ये अंमलबजावणी.
  २. ७ राज्यातील ७८ जिल्हे, १८३ गट (Block) आणि ८,३०० पेक्षा जास्त ग्रामपंचायतीमध्ये विस्तार.

२६. वन धन योजना

* **सुरुवात** – **१४ एप्रिल २०१८**
* **उद्घाटन ठिकाण** – बीजापूर (छत्तीसगढ)
* **पुरस्कृत** – TRIFED व केंद्रीय आदिवासी मंत्रालय
* **उद्दिष्टये** – निसर्गातील गौण वन उत्पादनांच्या माध्यमातून आदिवासी समूहांचा आर्थिक विकास करणे, तसेच कौशल्य विकास करणे.
* **वैशिष्टये** –
  १. ३० सदस्यांचे वन-धन विकास समूह निर्मिती
  २. पायाभूत सुविधांची निर्मिती
  ३. कौशल्य विकासासाठी प्रशिक्षण सुविधा.

२७. पंडित दीनदयाल उपाध्याय पतसंस्था ठेव संरक्षण योजना

* **सुरुवात** – **२५ सप्टेंबर २०१८ (पुणे-लोनावळा)**
* **उद्दिष्टये** – सहकारी पतसंसथांच्या ठेवींना संरक्षण प्रदान करणे.
* **वैशिष्टये** –
  १. महाराष्ट्रातील सहकारी पतसंस्था तसेच मल्टिस्टेट पतसंस्थामधील १ लाख रुपयांपर्यंतच्या ठेवींना संरक्षण
  २. ही योजना महाराष्ट्र राज्य पतसंस्था महासंघ आणि महाराष्ट्र सहकार विकास महामंडळ यांच्याद्वारे राबविण्यात येत आहे.

२८. भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना

* **सुरुवात** – **२० जून, २०१८ (खरीप हंगामापासून)**
* **उद्दिष्टये** – केंद्र शासनाच्या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत जे लाभार्थी फळबाग लाभ घेवू शकत नाहीत त्यांना या योजनेद्वारे लाभ देण्यात येईल.
* **अंमलबजावणी** – कृषी विभाग, महाराष्ट्र शासन
* **वैशिष्टये** – लागवडीचा कालावधी मे ते नोव्हेंबर २०१८ अखेरपर्यंत

२९. राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना

* **सुरुवात** – **१७ फेब्रुवारी २०१८**
* **पुरस्कृत** – महाराष्ट्र पशुसंवर्धन व दुग्धविकास खाते
* **वैशिष्टये** – १. स्थायी आणि स्थलांतरीत पध्दतीने मेंढीपालनासाठी पायाभूत सुविधांसह ७५% अनुदान.
  २. ही योजना ६ मुख्य घटकांसह भटक्या जमाती-क वर्गातील लाभार्थ्यांसाठी राबविण्यात येत आहे.

३०. मागेल त्याला शेततळे योजना

* **सुरुवात** – **९ फेब्रुवारी २०१६**
* **उद्दिष्टये** – शेतकऱ्यांना शेततळे बांधण्यासाठी अनुदान देवून कोरडवाहू शेतीच्या उत्पादनात शाश्वसता आणणे.
* **लाभार्थी पात्रता** – शेतकऱ्याकडे कमीत कमी दीड एकर जमीन असावी (कमाल जमिनीची मर्यादा नाही.)

३१. शीतगृह अनुदान योजना

* **सुरुवात** – **१ ऑगस्ट २००४**
* **अंमलबजावणी** – महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ
* **वैशिश्टये** – १. एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २५% रक्कम अनुदान म्हणून देण्यात येते.
  २. लाभार्थी हे पणन मंडळाशिवाय इतर संस्थाकडूनही अनुदान घेण्यास पात्र असतील.

३२. छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना

* **सुरुवात** – **२८ जून २०१७**
* **वैशिश्टये** – १. या योजनेचा लाभ पीक कर्जासह (अल्प मुदत) मध्यम मुदतीच्या कर्जधारकांनाही होणार आहे.
  २. १ एप्रिल २०१२ ते ३१ डिसेंबर २०१८ या कालावधीत थकबाकी असलेल्या शेतकऱ्यांना दीड लाख रुपयेपर्यंतचे कर्ज माफ.